

KNEŽJA PRESTOLICA CELJE — SREDI XV. STOLETJA¹

VLADO HABJAN

Kneževine Celjanov je nujno razmejiti v njen področni, to je širši slovenski pomen, in v konfederativno bazensko ali podonavsko-balkansko vlogo. To pa ni mogoče, če nam ni dovolj pred očmi takratna prestolnica: Celje. Beseda Celje misel preveč napeljuje na vzporejanje z mestom v XX. stoletju. Tak nesporazum je treba že vnaprej izključiti. Knežje Celje sredi XV. stoletja moramo ocenjevati zlasti po političnem pomenu. Deloma pa ga smemo tudi stavbinsko primerjati — ne toliko s takratnimi Benetkami, Dunajem in Budimom, kakor je neizbežno soočenje Celja z vsemi deželnimi središči v trikotu: Alpe, Adrija, mežimurska Drava in Mura. In seveda s Prago, kjer je Luksemburžan Karel IV. (1346—1378) dal postaviti pomembne stvari: Hradčane, Vidovo katedralo in kamniti most čez Vltavo. Predvsem pa si je treba zapomniti biser srednjeveške arhitekture: češki grad-palačo Karlštajn.

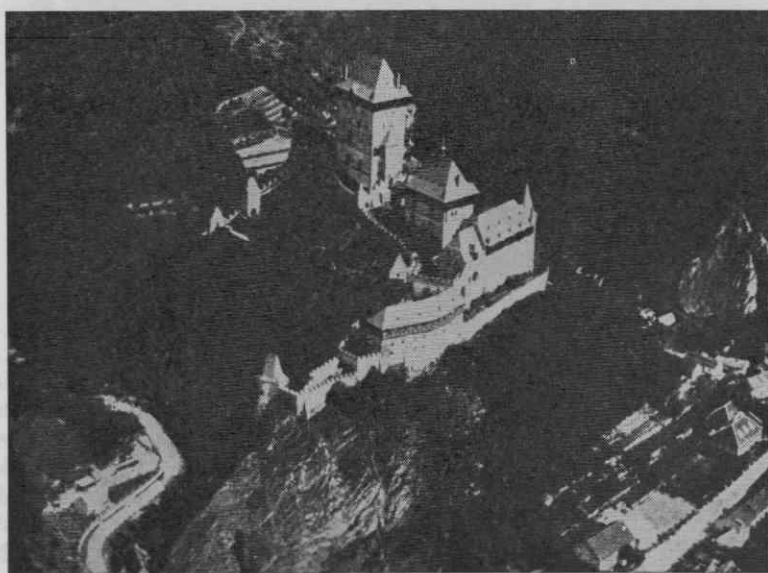
Karlštajn, odlično obvarovani srednjeveški grad-palača, kjer so hranili državne insignije, so začeli zidati 1348. leta. Postavljen je sicer na vzpetino, vendar je kljub trdnjavskega značaja hkrati tudi stanovanjska in sprejemna palača češkega kralja in »rimsko-nemškega« cesarja Karla IV. Luksemburžana.

Dokajšnjo obnovo srednjeveškega Celja nam omogoča tajnik oglejskega vizitatorja Paolo Santonino. Leta 1487 ali točno enaintrideset let po zatonu kneževine, med drugim,

takole opisuje bivšo pozno srednjeveško prestolico, ki je v listinah trg 1323. leta — mesto pa od 11. aprila 1451. leta.

»...Celje, ki se je, kakor sem razbral s starih kamnov, imenovalo некоč Celeia, leži v podolju, tako rekoč ob njegovem jugozahodnem (prav: jugovzhodnem, op. V. H.) iztoku. Vsa pokrajina se imenuje po Savinji, ki teče proti jugu. Na tej strani ima preko 150 korakov dolg lesen most. V mestu je približno 130 zidanih, a s skodlami kritih hiš, od katerih so posamezne prav lepe. Tu je tudi lepa župnijska cerkev sv. Danijela, ki je obokana tako nad glavno ladjo, kakor tudi nad stranskimi ladjami... V mestu je še minoritski konvent z lepo zidano cerkvijo in dve majhni podružnici imenovane župne cerkve. Župnija sedaj ni zelo bogata. Mestni načrt je štirikoten. Obzidje je novo, njegov obrambni pomen povečuje širok in globok jarek. V mestu so razni antični napisani kamni in mnogi reliefi ali kipi, ki so odlično klesani...«²

Iz celjske kronike je znano, da je Friderik II. 1450. leta začel zidati obrambni zid, bržkone na pobudo sina Urha ali Orlika-Konfederativnega. Z jarkom na severu in sotočji treh tekočih vod je mesto v celoti spremenil v zaključen, pravokotni in močan trdnjavski organizem. Za kakih 1600 metrov dolgo mestno obzidje pravi kronist, da je takšno, »kakršnega ni najti, ne videti pet dežel naokoli«! Resničnost tega potrjuje ohranjeni stolp, ki

Grad Karlštajn, posneto z letala

je del mestnega gledališča. Obrambni sistem osmih stolpov, prvotnih treh vrat (s 1483. letom štiri) je bil z dopolnili končan šele po izumrtju celjskih knezov. Na vsak način pa je Celje prvo mesto na Slovenskem, ki je sredi XV. stoletja opasano z zidanim obrambnim sistemom po spoznanjih visokega srednjega veča.

Morda je tu tudi kaj pobud iz brankovičevskega Smedereva!? ... Mesto je bilo največja trdnjava na celinskem Balkanu. Dokazano je, da je bilo zidano v letih 1428—30 po bizantinskih vzorih. Ali gre pri Celju za spajanje vzhoda in zahoda? ... Prvi pogled pove, da je bilo celjsko obzidje, postavljeno neposredno za smederevskim, narejeno po štirikotni osnovi iz starega Rima, ki jo prevzame tudi renesansa XV. stoletja. Dovolj je vzpodbud za nadaljnja razmišljanja in širše primerjave.

Danijelova župna cerkev je še ohranjena. Prvotna romanska stavba je v številnih predelavah XIV. in XV. stoletja, domala samo pod knezi, zaključila svojo gotsko rast: kapela žalostne matere božje okoli 1390, prezbiterij 1400, freske sredi XV. stoletja. Izreden kulturni spomenik je — v primeri s svoje-

prestolni dvor starih celjskih krajišnikov. Dvor je bil zatem v strahu pred sovražniki, ki so bili tedaj z velikimi trumami vojaštva v bližini, do temeljev podrt. Edinole opisana kapela, čeprav poškodovana, je zaradi odlične arhitekture in izvrstnih svetniških kipov ostala nedotaknjena...«

Tiste »trume sovražnikov« poznamo. To je bil osem dni, od 24. aprila do začetka maja 1457 leta v Gornjem Celju ali utrdbi obkoljeni Avstrijec Friderik III. S trdnjave je dal streljati »iz velikih topov« po nenaklonjenem mestu! Vitovec pa nazaj na utrdbo. Hkrati je »Jan Vitovec do temeljev podrl knežji dvor, ki je stal pred mestom Celjem (izven obzidja) in se je imenoval Stolp. Bil je lepo knežje zidan, olepšan s številnimi prijetnimi sadovnjaki in v njem so celjski knezi rajši prebivali, kadar so bili v Celju, kakor pa v velikem gradu (knežji palači, op. V. H.), ki stoji v mestu.«⁸

Stanovanjski dvor — pred severnim dohodom v mesto — je bil prvotno stolp s štiriimi pridvorji last Ivana in Rudolfa Grasela (Gra'celnika?). Celjani so ga kupili 1387. leta in ga dozidali v stanovanjski dvor. Stal je

Grad Karlstajn, pogled na znamenito cesarsko palačo- grad iz preddverja

časno dvostolpno in do nespoznavnosti prezidano minoritsko cerkvijo — bolj srečno preživel stoletja. Tako je Danijelova cerkev ostala kot svojevrsten pečat srednjeveškega Celja.

»Drugega junija«, piše dalje Santonino, da je bil onstran severnih vrat kjer »... je škof posvetil oltar sv. Andreja in Florijana v istimenski prastari kapeli, ki je bila pod spodnjimi mestnimi vrati. Tam je prej stal utrjen

južno od potočka Koprivnica, »nasproti« Maksimiljanove cerkve, kot prvotna bramba severnega dohoda v kraj. Zahodno od stanovanjskega dvora se je proti Medlogu in potočku Ložnica širila loka s knežjim »živalskim vrtom« (1436). Dobrega pol stoletja pozneje bomo tu večkrat našli cesarja Maksimiljana I. Habsburžana. Arhitekturno odlično kapelo Andreja in Florijana so 1492. leta dokončno

uničili bosanski akindžijci. Naslednica kapele je bila Andrejeva cerkva 1500. leta. Je le delno ohranjena v vzhodnem delu poslovne stavbe, ki je bila po 1906. letu prezidana in jo odtlej prekriva enotna streha.

Santonino še pove, da so bili 2. julija 1487. leta vizitatorji »... povabljeni gostje cesarjevega namestnika v Celju in vsej grofiji plemenitega in visokorodnega nosilca zlate verižice gospoda Andreja Hohenwartera... Njegova hiša je taka, kakor kak grad in leži v mestu ob reki... Gospod namestnik je bil prijazen in pameten mož, ki ima pri cesarju velik vpliv, saj ga vladar v pismih naslavlja: »Moj svetovalec!«

Prvotne hiše ali palače, ob reki na terasi Savinje, ni več. Iskati jo moramo na mestu tako imenovane Nove grofije. Njene renesančne zasnove je po svoje izpovedala: graška arhitekturna šola in jih pozneje dopolnila. Tu seveda ni več nobenega vpliva praške parlerske šole, ne renesančne Italije neposredno, ker je tisto, kar je ohranjeno v Novi grofiji, zidano dosti za Celjani; v letih 1580 do 1600. Baročne slikarije znamenitega stropa — v dvoranci Nove grofije opredeljuje France Stele prav tako v prevall XVII. stoletja.

Približno na mestu Nove grofije je torej stala stavba, ki je bila »taka, kakor kak grad«. Po izumrtju Orlika — je v njem prebival vicedom grofije ali dežele. Po 1499. letu pa je deželnosti konec, ker je Maksimiljan I. grofijo združil z vicedominatom v Gradcu. V knežjih časih je ta stavba služila uslužbenecem, a v pritličju so bili hlevi, pa tudi »pisarniško hišo« omenja vir 1414. leta na tem predelu. Leta 1958 so bili med ureditvenimi deli na Novi grofiji najdeni ostanki antičnih in srednjeveško-gotskih stavb, kar dokazuje povezanost z vsemi preteklimi obdobji.

Trinadstropni mestni grad — pravilneje: Knežja palača je v osnovi še ohranjena. Njena prvotna vloga je izrazito strategična, saj je varovala zahodni dostop do Celja in tako nadaljevala lokacijsko izročilo antičnega gradu Arxa.

Knežja palača, najznačilnejša priča visokega srednjega veka na Slovenskem, se še vedno — skriva — za sivino dolgočasnega beleža vojašnice na Trgu svobode! Preberimo Santoninov opis iz XV. stoletja:

»V tem mestu, nekoliko nad namestnikovo rezidenco, ki je še izredno lepa palača, zidana zelo visoko in s stolpi in bastijami zavarovana (podčrtal V. H.) ki jo s treh strani obkroža globok in širok jarek. Na četrti strani je reka in celjsko mestno obzidje. Tukaj so se zadrževali visoki gospodje knezi, kadar so bili v mestu. V tem času pa stanuje tam neki vitez, ki opravlja za cesarja razne naloge...«

Santoninov opis »izredno lepe palače« s svojimi prvotnimi arhitekturnimi dosežki, je posebno dragocen. Najstarejše upodobitve, ki so na razpolago, kažejo, da je bila tu skupina stavb. Prevladoval je tako imenovani vovbrški stolp, ki je bil jedro obrambnih naprav. Leta 1333 so stolp dokončno dobili Celjani. Viri nas ne pouče natančno, kako so ga dopolnjevali. Tu je bil nižinski grad — palača, zavarovana z obzidji, bastijami in jarki. Obsežnost teh je sodobniku prav jasna šele, če odmislimo poznejše zazidave med Muzejskim trgom pred Novo grofijo čez Gosposko ulico, potem nekoliko zoženo čez Trg svobode do Okrožnega sodišča — in brez bivšega Narodnega doma (1897). Ves ta prostor je bil v knežjih časih in še pozneje nezazidan. Med mestnim jedrom okoli Danijelove cerkve in knežjo palačo je bil oblikovan narav-

Pogled na Celje l. 1750 s severa, akvarelirana perorisba; desno: Knežja palača; levo: Nova grofija

nost velikomestni razmik, nujen tako za zbiranje knežje vojske kot tržne in druge potrebe deželnega upravnega središča — seveda do 1456. leta, ko je mesto to bilo.

Pozornost vzbuja opis knežje palače iz 1567. leta, ki nazorno kaže, da tu ni več pravega gospodarja. Saj našteva: vdrto streho proti obzidju, trhel dvižni most, uničen strop v veliki gornji in manjši spodnji dvorani (tu je ležal Orlik — Konfederativni 1456. leta na parah), dalje so pokvarjene stopnice iz spod-

nadstropju, razmajane so bile tudi stopnice iz dvorišča v grad ali palačo in vrsta hudih okvar je že tu.

Do leta 1579 so knežjo palačo dodobra popravili. Taka je bolj ali manj ohranjena dočkala 1748. leto, ko so jo prekrili z opeko, ki so jo vzeli z Gornjega gradu. V letih 1779 do 1785 so palačo prezidali za vojašnico in drobne provincijske potrebe. A v letih 1802 do 1804 so jo po ukazih z Dunaja v celoti predelali v vojašnico! Sočasno s tem so padla

Pogled na Celje l. 1775 s severa; desno: Knežja palača, Nova grofija; povsem levo: Gornji grad-trdnjava

nje dvorane v jedilnico, zanemarjena je soba ob spodnji dvorani, ki je bila določena za cesarja (zlasti »poslednji vitez« Maksimiljan je bival večkrat v Celju). Prav take slabosti se kažejo v namestnikovi sobi v gornjem

obzidja in bastije. Zasuli so tudi jarke, ki novi vojski niso bili več potrebni. Preprosto, stoletja so veliko storila, da bi zabrisala vse, kar je imela ali še skriva zanimivosti pod beležem ta mogočna priča.

Pogled na Celje l. 1820 z juga; levo: Vojašnica, nekdanja knežja palača; desno: Nova grofija; povsem desno: ruševine Gornjega gradu-nekdanja trdnjava

Na stavbi se spričo prezidav preizkušajo vsi slogi od romanike do prevladujoče gotike in novejših klasicističnih predelav. Na vsak način spomenik, za katerega bi si kje drugeje vse prste obliznili.

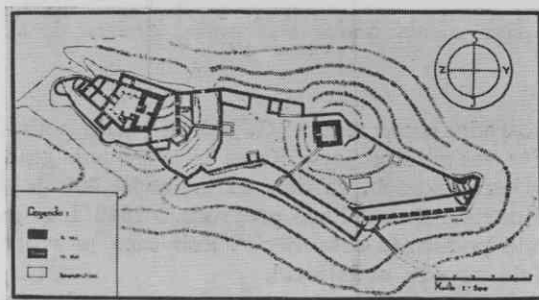
Sredi XV. stoletja zlepa ne bi našli pomembnejše palače oziroma nižinskega gradu na vsej poti od Benetk do Prage. Po virih, ki so znani, tudi Gradec in Dunaj nista imela kaj boljšega v posvetnih stavbah. Izjema je Štefanova cerkev, zidana od 1304. do 1340. leta in dopolnjevana še tja v XVI. stoletje. Usoda, ki jo je knežja palača naprej doživljala, je podobna usodi, ki ni prizanesla krakovskemu Wawelu. Tujci so ga uničevali in prezidali v avstrijsko vojašnico. Vendar kraljevski Wavel so Poljaki po obeh vojnah s silno ljubeznijo obnovili.

Kakor ob Wawelu vendarle vidimo precejšnjo premoč, je ne vidimo v bližnjem sosledstvu. Santoninov opis je še posebno važen, ker omogoča primerjave s Kranjem in Beljakom. Tega vzporeja s Pordenonom. A v Beljaku kaj takega, kot je celjska knežja palača, ni videl. Ker je bil iz Furlanije oziroma doma v Italiji, je gotovo poznal vrsto predrenesančnih in zgodnje renesančnih palač, recimo: Palazzo Vecchio ali Palazzo della Signoria, zidano in predelovano od 1289. do 1593. leta, pa stolnico Santa Maria del Fiore, ki ji je Filippo Brunelleschi od 1420. do 1436. leta oblikoval kupolo — takratno arhitekturno zmagoslavje. S stališča, da je Santonino že gotovo kaj takega ali podobnega videl, je njegova ocena celjsanske stavbinske mogočnosti še toliko bolj odločilna. Kot nekaj zaključek opisa mesta, ki so mu srednjeveško podobo v celoti dali knežji Celjani, pa potopisec Santonino še pove:

»Streljaj daleč od mesta je hrib, kjer je na vrhu drug, sila močno in vsestransko utr-

jen grad; s strani, ki je obrnjena proti mestu, sploh ni dostopen, kajti toč je visok skalnat previs. V gradu je poleg lepih in smotrnih zgradb trojno obzidje, spričo tega gradu ni od nobene strani mogoče zavzeti. Tukaj so stolovali najprej omenjeni gospodje knezi, ki so že izumrli, dandanes pa je na razpolago kot rezidenca cesarskih namestnikov.«

Natančnejše primerjave bodo nemara pokazale, koliko so se dopolnjevalci utrdbe Gor-

Tloris: Gornje Celje po Jožetu Curku

nje Celje učili pri češkem Karlštajnu. Na to napeljuje zlasti podobna lega, čeprav je celjski Gornji grad večji kot cesarski sodobnik. Vsekakor je važno ponoviti, da so bile v Karlštajnu shranjene državne insignije. V utrdbi nad Savinjo pa »so imeli Celjani največjo shrambo denarja in listin«, kot piše rodovni kronist, čeprav tu ne opozori posebej na dokument — državnega kneza — ne na knežjo krono in nad vse pomembne konfederativne pogodbe z vrsto knezov v Podonavju in Zahodnem Balkanu.

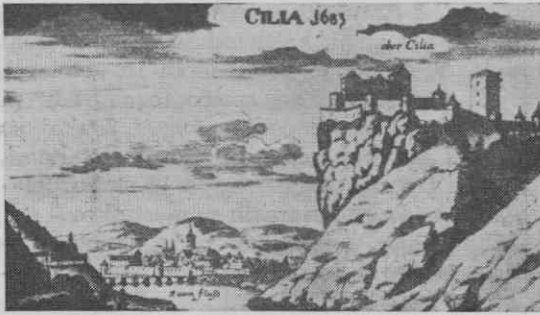
Grad Gornje Celje je obsežen sestav pozno srednjeveške trdnjave. Vključuje severnjaške stanovanjske potrebe, ki imajo svoje slogovno izhodišče na Saškem. V ospredju pa so predvsem bile varstveno-obrambne zahteve. Zadnja dva tipa »kazeta značilne elemente rimske tradicije (rinski burgus linesa), in sta razširjena po Južni Nemčiji in Furlaniji«.

Grad Gornje Celje je nesporno najznačilnejši in najmogočnejši primerek srednjeveške profane gotske arhitekture na Slovenskem. Povsem zaživi v Vischerjevi upodobitvi (gl. str. 100).

Potomec švicarskih priseljencev grof Gaisruck je po vmesnih stoletjih in upravah načel utrdbo. Leta 1750 je poleg drugega kupil za petindvajset tisoč goldinarjev tudi razpadajoči grad in ga še bolj razkril. Tramovje ostrejša je uporabil za novo postavljeno graščino v Novem Celju. Gaisruck je 1802. leta moral v konkurz. Za njim je prevzel zidovje Gornjega gradu že povsem brez strehe, ne-

Srednjeveški Krakov s kraljevim gradom — palačo Wavel

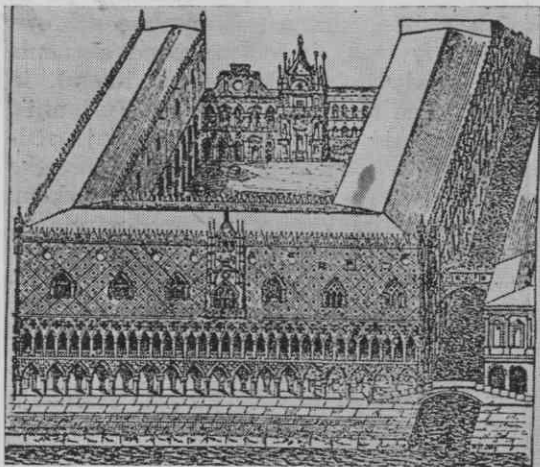

Celje, pogled z jugovzhoda; skrajno levo: Knežja palača; desno: Gornji grad-utrdba. Grafika G. M. Vischer 1681

posredni sosed Andrej Gajšek za »celih petindvajset goldinarjev«. Kmet je spremenil grad v kamnolom in za dele zidin iztržil 300 goldinarjev. Z nadaljnjo preprodajo 1846. leta je bilo podiranje ustavljeno⁵. Zob časa je svoje delo seveda nadaljeval.

Še hujše so bile »turistične in olepševalne« povsem neprimerne »zaščite« v drugi polovici XX. stoletja!... Tako so različne okoliščine še naprej uničevale najznačilnejšo in najmočnejšo gotsko trdnjavo na jugovzhodu Alp — lahko bi ji rekli: slovenski Karkason (Carcassonne).

K vsemu je treba povedati, da so bili v bližnji okolici še najmanj štirje manjši gradiči, ki so jih plemiči ali meščani dobivali v najem od knezov. Dalje vemo za Gornji Lanovž ob Sušnici in Gozdni dvor ob Ložnici z že omenjenim živalskim vrtom (zverinjakom). Gozdni dvor je 1469. leta (torej po izumrtju knezov) dobil od cesarja v zakup poveljnik celjske mestne vojaške posadke Wenko von Lustal⁶ (Venko ali Vinke z Ložnice?).

Benetke v XV. stoletju — doževa palača (po lesorezu Jakoba de Barbari, okoli 1500)

Mestno jedro, kot okolica s svojimi dvori in dvorci pričata, da je Celje XV. stoletja pomembno središče. V političnem pogledu se lahko meri s številnimi srednjeveškimi mesti. Stavbinsko ne z vsemi, ki jih bomo našli, a vendar ga je s pridržki tudi tu treba primerjati z Benetkami, Dunajem, Dunajskim Novim mestom, s Prago, Bratislavo, Budimom, Smederevim in Beogradom. Še laže pa ga vzporejamo z Zagrebom (Gradcem), pa Gradcem in Trstom, pa seveda z Ljubljano.

Kljub razmeroma revnim ostalinam upodobitev knežjih in kraljevskih bivališč v mestih v visokem srednjem veku, poizkušamo

Pogled na staro kraljevsko palačo — grad v Parizu

narediti evropski krog in primerjati nekatere palače — gradove. Benetke so morda v tem času najbolj »svetovno« in tudi najbolj »evropsko« vlemesto s svojimi 190.000 prebivalci. Od večjih stavb v Celju bomo primerjali predvsem: Knežjo palačo z doževno palačo v Benetkah. Beneška palača slogovno seveda hudo prekaša celjsko, saj je mlajša po nastanku. Ne prekaša pa je kdo ve kaj po močnosti.

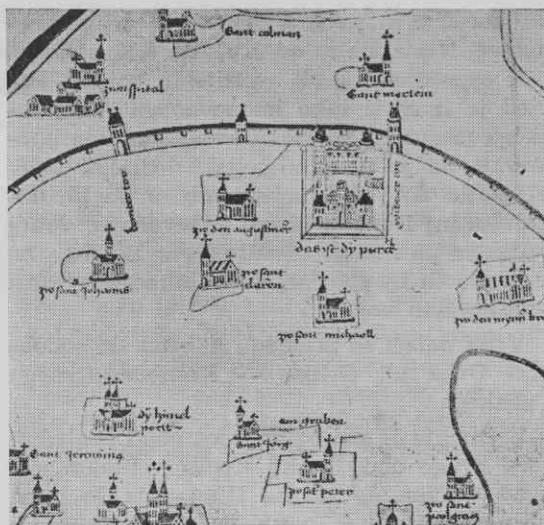
Tu ni romanike in gotike, pač pa svojevrstna beneška renesansa z bizantinsko-gotskim naglasom. Še več kakor pogled na doževno palačo v Benetkah bo povedala primerjava celjske knežje palače s kraljevim gradom v Parizu — mestom, ki je v XV. stoletju bistveno manjše od Benetk.

Tu vidimo ilustracijo iz »Sijajnega hararija vojvode Berryskega« Jeana (Les tres riches

Hradčani s tako imenovane Male Strani

Heures du duc de Berry). Vrsto podobnih posnetkov so naredili bratje: Paul, Hennegu in Hermand Limburg za Berryskega vojvoda med leti 1411, ko stopijo v njegovo službo in 1416. letom, ko naročnik vojvoda Jean umrje.

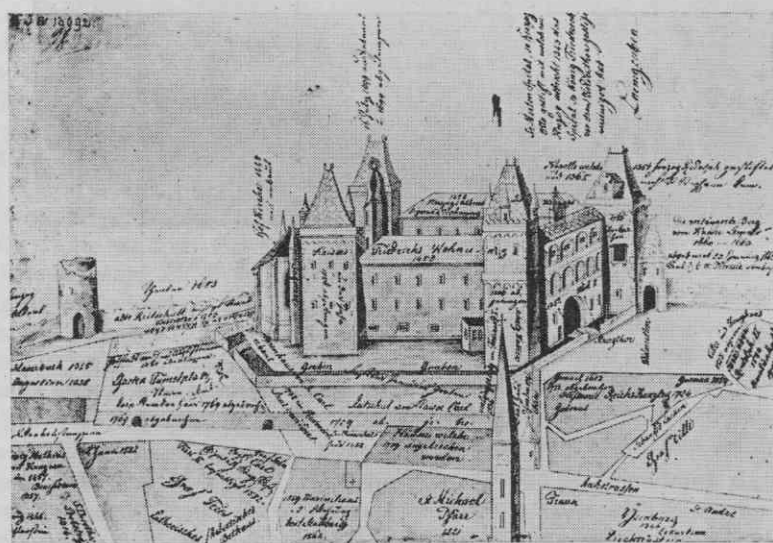

Pogled na Dunaj sredi XV. stoletja

Sočasnost s Celjem je popolna, saj so stavbe še trdno v gotski slogovni stvarnosti.

Kakor doslej tudi pri nadaljnjih primerjavah ne smemo gledati toliko na izvedbo in novo slogovno dognanost, temveč smemo primerjati samo vsebino upodobljenih palač — gradov.

Ze prvi pogled na Prago pove, da je na posnetku iz XX. stoletja, obdobju sredi XV. stoletja še najbolj veren Karlov most nad Vltavo. Pri Hradčanih (zidanih od 1486 do 1510), pa pri Vidovi katedrali (1336 do 1420) in mestu, kolikor ga je videti, se je treba potruditi in odmisliiti vse poznejše: renesanč-

Obnova dunajske nadvojvodske palače — gradu iz XV. stoletja (pogled z mesta), lavirana perorisa v mestni zbirki na Dunaju

ne, baročne in romanticistične in druge predelave. Nastajale so od XVI. do XX. stoletja.

V ospredju je grad avstrijskih vojvod. Pogled je izrez iz tako imenovanega Albertinskega mestnega načrta. Vendar moramo upoštevati, da je takoj po celjski dediščini 1456/57 prišlo do večjih sprememb in naglih dopolnjevanj Dunaja. Mesto je seveda že dotlej večje, ni pa mnogo izrazitejše, še posebno ne v gradovih in palačah, kot vidimo po palači habsburških vojvod.

V tej palači so prebivali habsburški sodobniki Urha ali Orlika — Konfederativnega Celjskega.

Z Dunaja je neizogibno potrebno pogledati še v drugo obdobjevsko središče: Budim, čeprav Ogrska do Matije Hunyadija še nima pravega glavnega mesta, pa tudi pričujoči posnetek je iz dobe po izumrtju celjskih knezov.

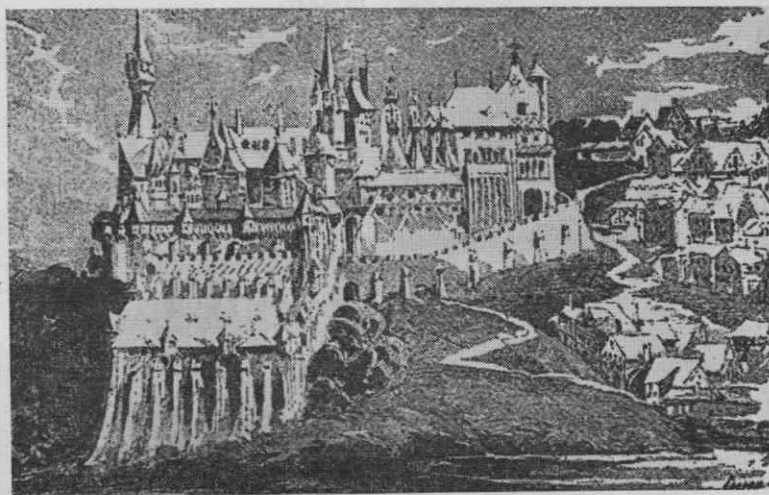
Zdaj pogledajmo nazaj. Preletimo vse upodobitve nekdanje knežje palače in tudi drugo v naštetih mestih. In kaj vidimo? Celje kot knežja prestolnica ne zaostaja dosti za podobnimi središči po Evropi. V nekaterih primerih pa jih celo prekaša, zlasti če znova

pomislimo na Trst, Gradec, Zagreb ali Ljubljano v XV. stoletju.

Z zatonom kneževine Celjskih in Goriških pa je drugače. »Presežek dela« ali na kratko denar s slovenskih dežel gre v Gradec, Dunajsko Novo mesto in na Dunaj. V teh mestih se poslej zbira večvrednost slovenskega dela. Cesar in drugi veliki fevdalci zidajo v XVI. in XVII. stoletju palače in cele četrti — tudi z zakupninami, ki »pridejo« s Slovenskega, medtem ko Celje zgublja še tisto, kar je dalo XV. stoletje.

OPOMBE

1. Odlomek iz obširne razprave: »Kneževina Celjanov in podeželski panti« ali »Prehod srednjega veka v novi vek na slovenskem in kajkovskem jezikovnem prostoru«. — 2. Die Reisetagbücher des Paolo Santonino (1485—1487), Celovec, 1947, stran 180 in 185. (Vsi citati v naprej, ki niso posebej označeni, so iz tega vira.) — 3. »Celjska kronika« v prevodu L. M. Golie, rokopis. — 4. J. Curk: Grad Gornje Celje, Celjski zbornik 1957, str. 103. — 5. J. Orožen: Zgodovina Celja, Celje 1927, str. 142. — 6. J. Curk: Celje — Urbanistično-gradbeni zgodovinski oris. Celjski zbornik 1963, str. 12 in 19.

Budimski grad v l. 1493 (Iz »Svetovne kronike« Hartmana Schedla)